

Adelsmænds selvforståelse som krigere belyst ved deres gravsten

EFFIGIES IOHANNIS RANTZAVII EQVITIS AVKATI, COMITIS TRIBVS REGIBVS SEPTENTRIONALIBVS CVM CO
RIS PROCELIBVS DANICIS AC CIMBRICIS NEMPE FREDERICO I CHRISTIANO III ET FREDERICO II DA DDA REGIV VICE
TI MANV SINGVLARIQVS PRVDENTIA IMPOSVIT ECONTRA CHRISTIANVM II FREDERICI I AVST
RIJS ET TRIBVS REGNIS DANICO SVVETICO AC NORWEGICO ELEGIT DITNERSIAM CVM REGE AC
PRINCIPIBVS SVIS HOLSATICIS VLTIMO DVX ISTIVS BELLIS SVBEGIT IAM AGIT ANNVM LXX AN
DNE IS O S CVM TAMEN CANI IMPORTVNI NON SVNT AC SVPEREST ILLI ANIMI VIGOR CORPOR
ORVX CELESERES INGENII MOTVS HABET ET ADHV C PERTINACEM ET AMPLIAM RERVMI PRATE
ARVM MEMORIAM ET EX HIS FVTVRARVM SUMMAN PROVIDENTIAM

Herregården – kulturarv, historie og
materialitet

10-12-2013

[Skriv tekst]

[Skriv tekst]

Indhold

Indledning og problemformulering	1
Redegørelse (teori og metoder)	1
Baggrund	2
Analyse	6
Diskussion	8
Konklusion	9
Litteratur.....	9

Indledning og problemformulering

I middelalderen udgjorde standen af adelsmænd kongens krigerkaste, ridderne. En del af ridderne opholdt sig tæt på kongen som junkere, medens resten boede på deres herregårde. Adelsmændene var dog forpligtet til at møde op med et bestemt antal bevæbnede ryttere i tilfælde af krig, også kaldet rostjenesten. I løbet af sen middelalder og efter reformationen tabte rostjenesten i militær betydning, men adelsmændene var sig deres militære oprindelse og betydning meget bevidst hvilket ses af adelens forskellige fremtrædelsesformer.

En af disse former er adelens gravsten hvor adelen havde mulighed for posthumt at iscenesætte de afdøde adelsmænd som krigere. Fra at være enkle stenplader med de centrale oplysninger om afdøde blev gravstenene efterhånden rene monumenter over de afdøde adelsmænd og deres hustruer. Det har dog været fremført at den krigeriske karakter af gravstenene med tiden blev nedtonet måske som følge af en civiliseringsproces i samfundet.

Jeg vil i det følgende undersøge med både kvantitative og kvalitative metoder:

om der i perioden fra reformationen og frem mod enevældens indførelse kan antages at have været en civiliseringsproces i de øverste lag af samfundet som bevirkede at adelen lagde stadig mindre vægt på en krigerisk fremtræden i gravstenene.

Som baggrund for undersøgelsen vil jeg beskrive adelens militære rolle i samfundet, men jeg vil også komme ind på baggrunden for at adelen i så vidt omfang oprettede gravsten i de danske kirker. Dernæst vil jeg analysere et udvalg af adelige gravsten for at kunne belyse spørgsmålet om udvikling i krigerisk fremtræden.

Redegørelse (teori og metoder)

Civiliseringsteorien er fremsat af sociologen Norbert Elias (Elias, 1969). Hans tese er at der i Europa siden middelalderen foregik en civiliseringsproces som skete samtidig med og påvirket af fremvæksten af stabile centralmagter med politisk autoritet og med voldsmonopol over hvert sit territorium. Samtidig med at der optrådte en mere udpræget arbejdsdeling i samfundet medførte disse ændringer et øget behov for

selvkontrol og behersket adfærd. Der var tale om flere former for adfærd, både i omgangsformer og i personlig optræden og herunder i spørgsmålet om brugen af våben til konflikter og til pynt.

Ifølge civiliseringsteorien er det afgørende at den forøgede handel og transport i senmiddelalderen gav anledning til et stort antal kontakter mellem enkeltpersoner, og at det derfor var vigtigt med spilleregler som alle i samfundet skulle følge. Endvidere var det karakteristisk for civiliseringen at den startede fra toppen af samfundet og derefter bredte sig til de øvrige stænder ved efterligning og som modefænomen.

Der er altså tale om at det var samfundets udvikling som påvirkede menneskenes adfærd, og der henvises ikke direkte til den civiliseringsproces der givetvis foregik som følge af kirkens påvirkning af den enkelte. Kirkens civiliseringsproces kan dog ses som en foregående civiliseringsproces eller som en nødvendig forudsætning for Elias's civiliseringsproces.

En mulig civilisationsproces søges i det følgende sandsynliggjort ved at gennemgå adelige gravsten i danske kirker og vurdere i hvor høj grad de pågældende adelsmænd blev afbildet som krigere. For hver gravsten observeres især tre forhold: Det udstyr adelsmanden har i form af rustning, antallet af synlige våben og endelig hans attitude, dvs. om han holder kampberedt på sine våben. Endvidere registreres årstallet for begravelsen. Disse data sammenfattes siden ved at danne et Martial Index (MI) som udtryk for krigeriskhed. Hvis civilisationsprocessen virkelig var medvirkende til et skabe et ønske hos adelsmændene om at fremtræde mindre krigeriske, så skal en analyse som en nødvendig forudsætning vise en tendens til at værdien af MI er en aftagende funktion af tiden.

Denne fremgangsmåde rummer en del problemer og usikkerheder. Hvis indsamlingen af data om adelsgravsten stammer fra værket Danmarks Kirker, medtages ikke eventuelle kirkerum på amtets herregårde. Desuden vil det kræve en nærmere undersøgelse at afgøre, om der virkelig er tale om en adelsmand på gravstenen eller muligvis drejer sig om en officer der var steget i det samfundsmæssige hierarki, for navnet alene kan ikke altid afgøre sagen. Gravsten uden krigeriske symboler bør måske udgå af analysen hvis adelsmanden ganske enkelt intet havde at gøre med krigerhåndværket, og at en krigerisk afbildning ville være upassende. En del af adelssønnerne kan fx have været fysisk eller psykisk uegnet til krigstjeneste, og andre kan have valgt andre karriereveje fx den gejstlige eller den administrative.

Årstallet på gravstenen kan også give anledning til usikkerhed. Undertiden er der intet årstal, men en tidsperiode hvorfra et årstal må anslås. Gravstenen kan endvidere være skabt mange år efter adelsmandens død når hustruen også var død, og udformningen kan derfor miste sin relation til adelsmandens dødsår.

Som supplement af data fra Danmarks Kirker er brugt et værk (Jensen, 1951) om adelige gravsten i Danmark. Der er tale om en gennemgang af området af kunsthistorisk art, og de gravsten som er vist i værket og i dets planchebind er udvalgt så de belyser de forskellige stenhuggerskoler og stilarter. De er derimod ikke udvalgt for at vise på en repræsentativ måde hvordan adelen har ønsket at fremstille sig selv.

Baggrund

I middelalderen var fejdevæsenet i adelen en udbredt praksis som førte til voldshandlinger og drab mellem familier og klaner. I dansk sammenhæng udviklede adelens fejder sig imidlertid ikke til borgerkrige, og de

blev udkæmpet inden for standen. Fejdevæsenet blev efterhånden bragt til ophør af kongemagten der ikke havde interesse i at de enkelte adelsmænd i for høj grad befæstede deres herregårde. Kongen kunne nok heller ikke acceptere at kampduelige riddere mistede liv eller kampevne ved fejder og således ikke var til rådighed i tilfælde af krig. Adelen blev derfor efterhånden bragt inden for den almindelige lovgivningsmagt der siden etableringen af kongedømmet havde arbejdet for at forbrydelser ikke var en sag mellem forbryder og skadelidte, men en sag mellem forbryder og samfund.

Ridderne skulle stå til rådighed for kongen som en bereden hærstyrke i tilfælde af krig. Dette betød at adelen skulle anskaffe udstyr i form af krigshest, våben og personligt udstyr som fx rustninger. En adelsmand skulle derfor også i fredstid vedligeholde sit udstyr og træne sin egen og eventuelle væbneres kampkraft. Det er nok også i lyset heraf at man skal se adelsmændenes optagethed af jagt og turneringer som en træning til krig og liv i felten og som en demonstration af evnen til at føre krig. Det er også muligt at en adelsmands krigeriske fremtræden skulle vise eventuelle oprørske elementer blandt bønderne hvad de ville være oppe imod i en eventuel væbnet konflikt.

Adelens militære rolle ændrede sig fra senmiddelalderen og frem mod enevældens indførelse i Danmark i 1660. Kongens brug af lejesoldater og indførelsen af skydevåben og kanoner betød at en adelig rytterhær fik stadig mindre betydning. Desuden viste forskellige krigshandlinger at rytterhæren også kunne komme til kort i uventet sammenhæng. Således blev en stor del af den adelige rytterhær udslettet i slaget ved Meldorf i Ditmarsken i 1500 hvor den stod over for en ren bondemilit. I mange tilfælde måtte riddere og adelsmænd endvidere ved bondeoprøret i 1534-36 under grevens fejde flygte stillet over for et opbud af oprørske bønder, og adelshæren led et stort nederlag mod Skipper Clements bondehær ved Svenstrup. Det var først da der blev indsat en hær af lejesoldater anført af feltherren og ridderen Johan Rantzau (se billede på forsiden) at bondeoprøret kunne slås ned.

Syvårskrigen fra 1563-70 mellem Danmark og Sverige involverede også adelens rytterhær på ca. 1200 riddere fra det egentlige Danmark samt et antal fra Hertugdømmerne og Norge. Af politiske grunde ønskede kongen imidlertid at satse på de hærenheder som han selv havde den direkte styring af nemlig lejesoldaterne som kongen selv stod for, medens adelshæren i højere grad var underlagt rigsrådet og dets marsk. Desuden var flåden direkte under kongens indflydelse, idet adelsmændene ikke mere som i tidlig middelalder kunne udruste skibe til krigsbrug.

Krigene i 1600-tallet mod i første række svenskerne og også den danske deltagelse i 30-årskrigen mod den tyske kejser betød et endeligt for det adelige rytteri som en del af den danske krigsmagt. Til gengæld fik adelen nye opgaver som officerer for lejesoldaterne og som ledere af de udskrevne soldater som efterhånden blev en fast og stadigt voksende del af hæren, finansieret af skatter. Det var også adelen som skulle stå for hvervningen og træningen af størstedelen af de udskrevne soldater.

Ovenstående beskrivelse af udviklingen i adelens militære rolle fra middelalderen til enevælden bygger på (Lind, 1994) og (Frantzen, 2008).

Med andre ord gik adelen fra en position i forreste frontlinje til en mere tilbagetrukket funktion som officerer og administratorer. Den var derfor ikke mere en stand der konkret havde våben i hånd, men dens selvforståelse var stadig at den var en krigerstand hvilket ses af den måde den førte sig frem på i liv og død og ved udformningen af herregårdene. Vedrørende sidstnævnte betød ønsket om at vise den militære

baggrund at herregården fortsat blev udstyret med tårne med murtinder og skydeskår længe efter at der var et militært behov for dette, og nye herregårde blev fortsat – helt op til 1668 med nyanlæg af Ledreborg – anlagt med omkringliggende voldgrave.

Adelsmænd som krigere blev også fremhævet ved at våben indgik i deres personlige udstyr, og fra at have haft betydning som et våben blev det efterhånden til en rigt forarbejdet og ornamenteret statussymbol. En tilsvarende fremhævelse af den krigeriske baggrund ses også i adelens gravsten, men her er vægten lagt på at vise våbnene som konkrete redskaber for krigeren og med den afdøde adelsmand som kriger.

Traditionen med adelige gravsten i kirkerne går tilbage til tidlig middelalder. Fra ca. 1250 findes i Vejerslev kirke på Mors en gravsten der viser en korsridder i rustning og hjelm, men uden våben. Se Figur 1.

Figur 1. Gravsten (ca. 1250) fra Vejerslev kirke. (Danmarks kirker)

Oprindeligt måtte der kun være begravelser inden i kirkerne af gejstlige eller af stiftere, men efterhånden blev der mulighed for at adelsmænd kunne blive begravet inden i kirkerne og med en gravsten med afbildning af den afdøde. En årsag til den fremtrædende placering i kirken kunne være at minde kirkens præst og øvrige ansatte om at afholde de sjælemesser som sandsynligvis blev indstiftet sammen med begravelsen (Nyborg, 2009). En anden årsag er den selvfølgeligelige at afdøde helst skal fremstå for eftertiden og for nutiden (fæstere og nabo-adelsmænd) som en stor og betydningsfuld adelsmand.

Det betød dog ikke nødvendigvis at der var tale om portrætter af afdøde på gravstenen. Figur 2 fra begyndelsen af 1500-tallet viser ridderen Mads Bølle (død 1512) i fuld rustning og med nedslået visir helt uden personlige træk på trods af at afdødes hustru er afbildet i en livagtig positur. Som yderligere understregning af afdødes krigsberedskab er han udstyret med ikke mindre end tre våben: En stridshammer i højre hånd, et sværd i venstre hånd, og en dolk i bæltet i højre side.

Det var helt i overensstemmelse med tidens mode at afbilde en person uden personlige træk. Det væsentlige var at gravstenen indeholdt et standssymbol, fx en hjelm eller et våbenskjold for en adelsmand. I (Jensen, 1951) anføres det i den sammenhæng at når man i Paris i år 1500 bestilte en gravsten, bestilte man en sten med fx en ridder, en frøken eller en kannik, og man fik så en standardudgave. I løbet af de første årtier af 1500-tallet kom det dog på mode at lade sig afbilde på malede portrætter, og denne mode smittede efterhånden af på gravstenene som i højere grad afbildede de afdøde med individuelle træk.

Som en kontrast til Figur 2 viser Figur 3 en adelsmand, Christopher von Festenberg Pachs (død 1608), der var befalingsmand på Holbæk Slot, og som derfor med rette kunne lade sig afbilde som kriger. På trods af det er den krigeriske fremtoning meget afdæmpet, han har ingen synlige våben, bærer kort rustning uden

hjelm og lægger venstre hånd på datterens hoved. I modsætning til adelsmanden i Figur 2 er der nu tale om et portræt med individuelle træk, og dertil meget levende træk.

Omkring 1560 begyndte nogen af adelsfamilierne at efterligne den kongelige mode og fik udført gravsten med fritliggende figurer i fuld størrelse; men dette blev under trussel om bødestraf forbudt af kongemagten som nok fandt at en sådan ødselhed var forbeholdt den kongelige familie.

Figur 2. Gravsten (1512) fra Tureby kirke. (Nyborg 2009)

Figur 3. Gravsten(1608) fra Skt. Nikolaj kirke i Holbæk. (Danmarks kirker)

Analyse

Den kvantitative analyse indledes med en foranalyse der tager udgangspunkt i de adelige gravsten fra Holbæk amt som er gengivet i (Danmarks kirker, 1979-94). Bortset fra eventuelle gravsten i klosterkirker og kapeller på herregårde, antages udvalget at være komplet. En del af gravstenene omfatter ikke portrætter, men viser kun våbenskjolde, og de er sorteret fra.

Det drejer sig om 13 gravsten som i første omgang blev subjektivt vurderet på en skala fra 1 til 10 efter stigende krigeriskhed. Der viste sig imidlertid hurtigt at en tendens til at de ekstreme fik tildelt værdierne 1 eller 10 og resten omkring 5. Det følte derfor nødvendigt med en mere struktureret tilgang med veldefinerede kriterier for vurderingen. Den blev herefter baseret på nøglen i nedenstående Tabel 1.

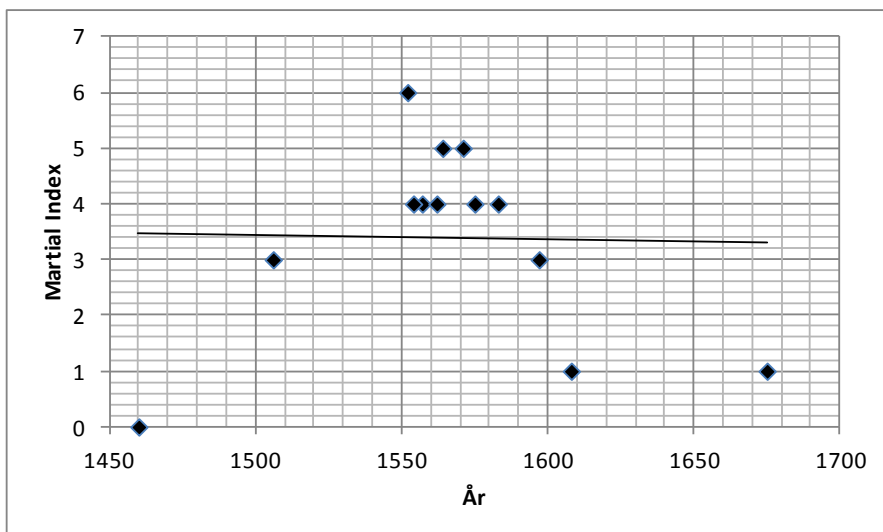
Parameter	Parameterværdier		
	0	1	2
Personligt udstyr	Ingen rustning	Rustning uden hjelm	Rustning med hjelm
Antal våben	Ingen	Et våben	To eller flere våben
Attitude	Ingen berøring af våben	Let berøring	Kampklar

Tabel 1. Tildeling af parameterværdier

Som eksempler på tildeling af parameterværdier vil ridderen i Figur 1 få værdierne 2/0/0 for hhv. personligt udstyr/antal våben/attitude, medens ridderne i Figur 2 og 3 vil få de respektive værdier 2/2/2 og 1/0/0. Når parameterværdierne er tildelt, dannes ved summation af værdien for de tre parametre et Martial Index for hver gravsten. De nævnte eksempler vil således få følgende MI-værdier 2, 6 og 1.

Gravstenene er fra perioden 1460 til 1675, men langt hovedparten (10) er fra anden halvdel af 1500-tallet.

Når data lægges ind i et diagram, fås resultatet som vist i Figur 4.

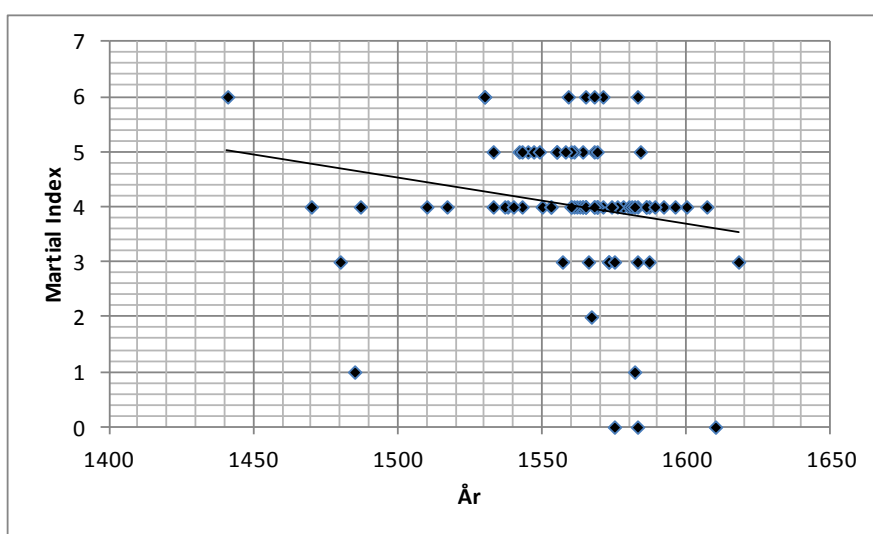

Figur 4. Sammenhæng mellem udførelsesår og MI for adelsgravsten fra kirker i Holbæk amt

I diagrammet er vist en beregnet tendenslinje, som antyder at MI falder svagt gennem perioden. Det ses endvidere at MI ligger højere i anden halvdel af 1500-tallet end udenfor.

Som opfølgning af foranalysen for Holbæk amt er der foretaget en gennemgang af de gravsten som er vist i (Jensen, 1951). Efter frasortering af gravsten for kvinder og for gejstlige resterer der her i alt 81 gravsten som alle har fået tildelt parameterværdier som før. Også i (Jensen, 1951) tages der forbehold for dateringen af gravstenene, fordi der kan være nogle års forskel på dødsår og tidspunktet for udførelsen af gravstenen. Her har forfatterens viden om stenhuggeren og hans udvikling i stil og motiv dog medvirket til en mere nøjagtig datering i tvivlstilfælde.

Igen ligger dateringerne af gravstenene for trefjerdedele vedkommende i anden halvdel af 1500-årene, men for denne gruppe foreligger der en stærkere tendens til faldende MI med stigende årstal, se Figur 5. Det er dog problematisk for en statistisk analyse der skal vise en trend hvis de enkelte observationer ikke er uafhængige af hinanden. En sådan manglende uafhængighed synes fx at gælde for de elleve gravsten udført af stenhuggeren Gert von Groningen. De er karakteristiske derved at de fremstiller afdøde på næsten samme måde, eller i hvert fald på en måde der giver samme værdi for de tre parametre og derfor nøjagtigt det samme MI. Denne lighed er så meget mere bemærkelsesværdigt som stenene er udhugget over en periode på 36 år, og man må konkludere at der om ikke er tale om samlebandsarbejde så om en standardudformning som over en længere periode har tilfredsstillet de enkelte opgavebestillere. Noget tilsvarende gælder antagelig for de øvrige stenhuggermestre som har kunnet identificeres ved udarbejdelsen af værket.

Figur 5. Sammenhæng mellem udførelsesår og MI for adelsgravsten fra (Jensen, 1951)

Man kan imidlertid vælge at se bort fra beregnede trendkurver og i stedet foretage en pragmatisk udregning af det gennemsnitlige MI i den ældste og den nyeste del af materialet (før og efter 1565), og man får da følgende gennemsnit og spredning som vist i Tabel 2.

Gravstensgruppe	Antal	Middelværdi af MI	Spredning af MI
Ældre end 1565	41	4,4	1,0
Yngre end 1565	40	3,6	1,4

Tabel 2. Martial Index i to tidsperioder

Værdierne i Tabel 2 kunne tyde på at der er tale om et statistisk signifikant fald i MI fra den tidlige til den senere periode, og at der dermed kan påvises at fald i adelens ønske om at demonstrere sin militære tradition og rolle.

Diskussion

Som nævnt klumper observationerne sig sammen i et relativt kort tidsinterval i anden halvdel af 1500-tallet. Dette forhold fremhæves også i (Jensen, 1951) der nævner at antallet af kendte gravsten vokser stærkt i løbet af 1500-tallet hvilket kan tilskrives en større produktion, men også som en følge af bedre bevaringsforhold. Efter reformationen i 1536 falder antallet af gravsten med gejstlige personer, medens andelen af adelige gravsten vokser. Sidst i 1500-tallet falder antallet af adelige gravsten imidlertid brat, og det antages i (Jensen, 1951) at det ganske enkelt må skyldes at skikken med udhuggede gravsten med afbildning af afdøde gik af mode. Forfatteren anfører nemlig at økonomiske årsager først kan tilskrives betydning efter midten af 1600-tallet.

I anden halvdel af 1500-årene var det imidlertid populært at beordre gravsten over afdøde adelsmænd i militær fremtoning. Grunden til denne popularitet kan skyldes at adelen netop i en tid hvor dens militære betydning var begyndt at vige havde behov for at fremstille sig som krigsberedt. Og senere i anden halvdel af 1500-tallet var Danmark inde i en krigsperiode med syvårskrigen som givetvis involverede hver eneste adelsfamilie.

Hvad angår tildeling af værdier til parametrene, vil der altid være en vis usikkerhed. Vurdering af adelsmandens påklædning er uden de store problemer, og selv en kort rustning bliver regnet som en hel rustning da den våbentekniske udvikling går i retning af kortere rustninger i den aktuelle periode.

Antallet af våben på gravstenene fremgår for det meste tydeligt. Dog kan en dolk undertiden være angivet udelukkende med en endeknop der stikker ud under armen. Et våbenskjold som holdes i hånden regnes for et våben da det har en vigtig funktion i kamp. Dette gælder derimod ikke våbenskjolde som vises uden for billedrammen eller uden direkte sammenhæng med personerne. En marskalstav på en af gravstenene er ikke blevet vurderet som et våben, selvom staven egentlig antyder at den pågældende adelsmand har en høj krigsmæssig status.

De afbildede personers attitude kan give anledning til forskellige vurderinger, og her burde man egentlig lægge en våbenteknisk vurdering til grund. Fx burde et trukket sværd regnes for mere krigerisk end et sværd i skeden, men det er et spørgsmål om dette så også burde være tilfældet hvis det holdes eller støttes med venstre hånd (og det i øvrigt er trukket fra en skede i venstre side som er den naturlige placering for højrehådede).

Disse usikkerheder og fejlkilder kan måske influere på beregningen af en tendenslinje, men det er nok ikke sandsynligt at de kan rokke ved det konstaterede fald i Martial Index mellem gruppen af ældre og yngre adelige gravsten. Det er nærliggende foreslå en udvidelse af datagrundlaget ved at inddrage gravsten fra kirker i flere amter og herefter gentage analysen, men en sådan vil falde uden for nærværende rammer.

Konklusion

Alt i alt vil jeg konkludere at det anvendte datamateriale er for beskedent til at man kan drage faste konklusioner angående de adelige gravstens udsagn om et faldende krigerisk indhold i adelens selvbillede og selvforståelse, men analysen tyder på det. En udvidelse af datagrundlaget kan anbefales.

Det står dog uimodsagt at adelen gennem sine gravsten har søgt at give indtryk af en krigsmæssig udrustning som allerede på det tidspunkt var om ikke forældet så dog uden sammenhæng med den mere tilbagetrukne rolle som adelens repræsentanter efterhånden indtog på slagmarkerne i den betragtede periode.

Selvom der kan påvises et fald i den krigeriske selvscenesættelse, kan der være tale om ændringer i moden. Faldet kan dog også skyldes en mere langvarig civiliseringsproces der påvirker adelens forhold til krig og vold negativt og i stedet får adelen til at interessere sig for de karrieremæssige muligheder inden for boglige og administrative områder, men dette kan ikke påvises på det foreliggende grundlag.

Litteratur

Danmarks Kirker IV Bind 1-5 Holbæk amt, udg. Nationalmuseet 1979-94

Elias, Norbert: *The Civilizing Process*, Vol.I. *The History of Manners*. Oxford 1969

Nyborg, Ebbe og Johannsen, Birgitte Bøggild: *Herregård og kirke*, Erichsen, John og Pedersen, Mikkel Venborg (red): *Herregården Bind 3 Drift og landskab*. Dansk Bygningsarv 2009

Frantzen, Ole L. og Jespersen, Knud J. V. (red): *Danmarks krigshistorie Bind 1, 700 – 1814*. København 2008

Jensen, Chr. Axel: *Danske Adelige Gravsten fra Sengotikens og Renaissancens Tid I-II + plancher*. København 1951.

Lind, Gunner: *Hæren og magten i Danmark 1614 – 1662*. Odense 1994